

DAVID BANKIER

Eltérő és közös sors: zsidó menekültek és náciellenes emigránsok*

A Németországból politikai okokból elmenekült személyek és a zsidó menekültek sorsát vizsgálva meglehetősen váratlan képpel szembesülünk. Azt gondolnánk, hogy a náciizmus áldozatainak közös sorsa sorsközösséget teremt, szövetséget hoz létre a közös ellenséggel szemben. Ehelyett a zsidó menekültek és a német politikai száműzöttek viszonya feszültségektől volt terhes, és minél többet tudtak meg a tömeggyilkosság mértékéről, annál szélesebb szakadék tátongott a két tábor között.

A két tábor vitáját egyértelműen politikai dimenziók határozták meg. Először is különösen a zsidókat keserítették el a „Másik Németország” és a „Szabad Németország” mozgalmakkal kapcsolatos viták, valamint az a kép, amely szerint Németország egy emberként támogatja Hitlert és antiszemita politikáját. Ez a vélemény fogalmazódott meg Alfred Wernernek a *Germany, To Be Or Not to Be* című kötetéről írt ismertetőjében; a kötet szerzői az Amerikai Egyesült Államokban élő szociáldemokraták vezetője, Gerhart Seger és a breszlai (Wrocław) egyetem egykori professzora, Sigfried Marck. Werner határozottan tiltakozott az ellen, hogy a legyőzött Németországban a *lex talionis*t alkalmazzák. Ugyanakkor egyértelműen kimondta, hogy még ha Németország „ezernyi olyan túlzásúfolt barakkban van is fogságban, mint amilyen Dachauban állt”, az a Németország, amelyik a szögesdróton kívül maradt, abban mindenképpen bűnös, amit Jacob Wassermann a *Trägheit des Herzens*-nek (a szív fáradtságának) nevez, még akkor is, ha nem követett el bűnöket. Werner nemcsak a könyv legfőbb tézisét utasította el, nevezetesen, hogy a német lakosság-

* A tanulmány a konferencián előadott formájában, jegyzetek nélkül lát napvilágot, mivel Bankier igazgató úr, betegsége miatt, nem tudta megírni hozzá a jegyzeteket. (A szerk.)

nak csak kis része hódolt be a nácizmusnak, hanem azt is, hogy a német népnek azon a címen lehet megbocsátani, hogy a hitlerizmus Poroszország bűne; ahogy a szlogen mondta: „A poroszok a mi balszerencsénk.” Szkeptikusan fogadta azt az elképzelést is, hogy a háború után a németek majd képesek lesznek egy valóban demokratikus köztársaság létrehozására. Azt sem volt hajlandó elfogadni, hogy a német háborús bűnösök német bíróság előtt feleljenek tetteikért. Elfogadhatatlan elképzelésnek tartotta továbbá, hogy Németország ne adja vissza a háború kitörése előtt annektált területeket, többek között Ausztriát. Ez a tervet egyébként a német politikai száműzötteket szembeállította Nagy-Britanniával és az Egyesült Államokkal, valamint a moszkvai nyilatkozattal.

A szabad világban élő zsidó menekültek fontosabb orgánumai egyetértettek azokkal az elképzelésekkel, amelyeket többek között Emil Ludwig, Friedrich Wilhelm Foerster és Sir Robert Vansittart hangoztatott: a náci bűnök miatt a németeket kollektív felelősség terheli, és a német kultúra antiszemita. Kijelentették, hogy a német nép egésze politikailag is felelős, mert a németek nem szegültek szembe Hitlerrel, ezért osztozniuk kell a náci erkölcsi bűnösségében. A politikai száműzöttek ezt élesen visszautasították, és igyekeztek bebizonyítani, hogy igenis van különbség a német nép és a nácizmus között. Az Argentínában élő politikai emigránsok cikkek egész sorában tárgyalták a kérdést, hangsúlyozva, hogy a német emberek elutasították a zsidóüldözést, és minden lehetséges módon segítették a zsidókat; minden lehetséges módon igyekeztek megmutatni, hogy létezett egy „másik Németország”, amelyik segítette az üldözött zsidókat.

A zsidó sajtó határozottan és mereven elzárkózott a német emigránsok azon érvelésétől, hogy a német nép többsége nem értett egyet a zsidóüldözéssel, aktívan nem vett részt benne. Az Amerikában élő, német anyanyelvű zsidó emigránsok lapja, az *Aufbau*, az Argentínában élő, német ajkú zsidók szócsöve, a *Wochenschau*, és a *Yiddisher Kemfer* című New York-i hetilap, hogy csak párat említsünk, nem kímélte a német emigránsokat. Minden lehetséges módon kifejezték, hogy mérföldek választják el őket egymástól, semmiféle közösséget nem vállaltak velük és csak az őket elválasztó különbségekről írtak. Az emigránsok különbséget tesznek a németek és a náci között, a zsidók pedig nem – írták. A *Yiddisher Kemfer* például egyértelműen skeptikusan írt arról, hogy a német munkások állítólag ellenálltak a náci antiszemitizmusnak, és azt állította, hogy a német proletariátus a kisujját sem mozdította a zsidók védelmében, amikor a szemük láttára deportálták őket a keleti haláltáborokba.

A zsidó sajtót különösen felháborította, hogy az asszimilálódott zsidók is védtek a „Másik Németországot”. A zsidó származású német szocialisták nacionalista magatartására példa Friedrich Stampfer; Max Brauer és Siegfried Aufhäuser a német proletariátus nevében beszélt; Heinrich Frankel írásaiban a szövetségeseket hibáztatta,

amiért hagyták, hogy Hitler megőrizze hatalmát. Ezzel az állásponttal felmentette a németeket, akik hatalomra juttatták Hitlert. Mindez csak fokozta a zsidóknak az asszimilálódott német zsidókkal szembeni ellenérzését. Különösen nyersen fogalmazott az *Aufbau*: elítélték, hogy zsidók is részt vesznek a Szabad Németország szervezeteiben, és követelték, hogy a zsidók, még ha egykor Németországban éltek is, erkölcsi, politikai és gyakorlati okokból ne vegyenek részt efféle vállalkozásokban. Az egyik szerző szarkasztikusan kijelentette, hogy az egyiptomi kivonulást követően a zsidók nem alakítottak „Hétszapásmentes Egyiptom Szervezet”-et és miután kikergették őket Spanyolországból, eszükbe sem jutott „Szabad Spanyolország” nevű szervezetet létrehozni, mint azt néhány német származású zsidó tette.

A zsidók és a politikai emigránsok közötti összhang hiányának másik oka az volt, ahogyan az utóbbiak a zsidók elkésérítő helyzetét értelmezték. A zsidók hajlandók voltak elfogadni, hogy nemcsak őket, hanem szociáldemokratákat, kommunistákat és más, a náciizmussal szembenálló ellenzéki csoportokat is koncentrációs táborokba küldtek. Ugyanakkor követelték, hogy ismerjék el az áldozattá válás hierarchiáját: vegyék tudomásul, hogy a zsidók tömeges üldöztetése és meggyilkolása alapvetően és lényegében egyedülálló. A száműzöttek viszont határozottan elutasították ezt az álláspontot.

A fentiekhez szorosan kapcsolódik az áldozati státusért folytatott versengés. Ez a zsidók és a politikai száműzöttek közti ellentétek szűnni nem akaró forrása lett. Először a politikai emigránsok közül néhányan tiltakoztak az ellen, hogy a zsidó menekültek megkülönböztetett bánásmódban részesülnek. Noha a politikai emigránsokat támogatta a League for Human Rights, a *Secours Rouge* vagy a Comité Matteoti, mégis úgy érezték, hogy a zsidókkal több szervezet foglalkozik, mint a nem zsidókkal. Ráadásul a zsidók bizonyos mértékig elő tudták készíteni kivándorlásukat, eladták javaikat, támogatást kaptak a zsidó szervezetektől, és valahogy új életet kezdhettek külföldön. Ez semmiképpen nem volt lehetséges a politikai menekültek számára, akiknek sietve kellett menekülniük.

Másodszor, még mindig az áldozatok versengéséhez kapcsolódva: nem egyformán értelmezték a náci antiszemita propaganda jelentőségét. A politikai emigránsok nem akarták csökkenteni az antiszemitizmus jelentőségét, de kitartottak amellett, hogy a zsidókérdés oka csakis a propaganda. Őszintén hitték, hogy ha a zsidókat kiemelik a többi elnyomott, üldözött csoport közül, azzal burkoltan elfogadják a náci ideológiát, amely szerint a zsidók valóban más kategóriába tartoznak, és különleges problémát okoznak. Másokat a politikai taktika aggasztott – azt javasolták, hogy kevesebbet foglalkozzanak a zsidó dilemmával, és arra figyelmeztettek, hogy ha a náciellenes propagandában túl nagy hangsúlyt kap a zsidókérdés, azzal rontják a politikai emigránsok helyzetét, és megakadályozzák céljaik megvalósítását. Még az

antiszemitizmus elleni harc olyan elkötelezett harcosa is, mint Heinrich Mann, úgy gondolta, hogy a politikai emigránsok propagandája túl sok időt és energiát szentel az antiszemitizmusnak. A náciellenes gyűléseken, mondta, nemcsak a zsidó szervezeteknek kellene felszólalniuk, mert mások is sokat szenvednek. 1933 őszén így írt:

Az emigráció propagandája szinte kizárólag a zsidóüldözéssel foglalkozik. Párizsban a menekülteknek csak egynegyede zsidó, sorsuk rettenetes: pogromok, bántalmazások, megsemmisítés; a zsidóknak minden joguk megvan arra, hogy proklamáljanak, és szövetségeket és segítséget keressenek minden országban. Azonban nagy hiba lenne, ha a különböző földrészekben tartott tömeggyűléseken kizárólag vagy elsősorban a zsidók panaszai kerülnének előtérbe, és a marxisták üres kézzel kerülnének ki ezekből a megmozdulásokból.

A politikai emigránsok a náci antiszemitizmusról az illegális ellenzék üldöztetésének és a német társadalom más rétegei sorsának taglalása során írtak. Ezzel nemcsak azt akarták elérni, hogy a zsidóknak a náciaktól elszenvedett elnyomatását egy egyetemes elnyomás kontextusában mutassák be, hanem arra is rá akartak mutatni – ami az áldozati státussal kapcsolatos versengés szempontjából lényeges volt –, hogy másokat is elnyomtak. Így akarták megakadályozni, hogy az a benyomás alakuljon ki az emberekben, hogy a zsidók voltak Hitler első számú áldozatai. Míg a zsidók el akarták ismertetni, hogy ami velük történt, az semmihez nem mérhető, addig a politikai emigránsok azt állították, hogy a zsidók megsemmisítése semmiben sem különbözik a más csoportok náci üldözésétől. Az antiszemitizmus elemzésének kiindulási pontja az volt, hogy a társadalom reakciós erőinek kezében a zsidógyűlölet az elnyomás eszközeként funkcionált. Ilyen értelmezésben az antiszemitizmus olyan jelenség, amely visszavonhatatlanul összefonódik a burzsoázia gazdasági érdekeivel, a burzsoá demagógia eszközként használta fel a zsidógyűlöletet, és a zsidóüldözésben nem volt semmi különleges és egyedi. A zsidók ugyanazt szenvedték el, amit a munkások az elnyomás és üldözés hosszú évei alatt elszenvedtek. Ezért a politikai száműzöttek írásaikban rendszeresen kifejtették, hogy a zsidóknak nem kellene hangsúlyozniuk, milyen bántalmazásokat szenvedtek el a náci Németországban. A *Das andere Deutschland* például kiadta egy volt buchenwaldi rab beszámolóját, de hogy egyensúlyt teremtsen, és biztosítsa, hogy a koncentrációs táborokat ne csupán a zsidó szenvedés színtereként értelmezzék – hiszen akkor a munkások elvesztenék a „szenvadás monopóliumához” való jogukat –, a lap szerkesztője a cikk végén megjegyezte, hogy a rab beszámolóját azért tették közzé, hogy világos legyen, nem csak a zsidókat üldözték.

A politikai emigránsok írásainak paradigmaticussága, amely alapvetően a német baloldalnak a zsidókérdéshez való viszonyából adódik, akkor is teljes világosságában megnyilvánul, amikor az emigráns cikk mélységesen elítéli a kristályéjszakán lezajlott pogromot. A szerző itt is óvatos alapossgal fogalmaz, megpróbál egyensúlyt teremteni a fájdalommal kapcsolatban, amely a zsidóknak „kedvez”, végül megjegyzi, hogy Németországban nem csak a zsidókat bántalmazták, hiszen a *Reich*ben sokkal rosszabb sors várt a politikai foglyokra. Ebből a vonulatból elég lehet egyetlen példa is: a *Kristallnacht*ra reagálva Ernst Kantorowitz kommunista emigráns a következőket írta: „Rettenetes, de nem rettenetesebb, mint a kommunisták elleni pogrom, amelyről a világ hallgat.” Hasonló hangulatú írásban ítélték el az európai zsidóság üldözését a *Das andere Deutschland* 1943-as cikkében. Ez azt is megmagyarázza, hogy a háború után – amikor fény derült a koncentrációs táborokkal kapcsolatos részletekre, majd a nyilvánosság előtt is ismertté vált a tragédia, és ezzel a holokauszt került az első helyre – a politikai emigránsok cikkeikben miért hangsúlyozták nyomatékosan és miért igyekeztek egyértelművé tenni, hogy a koncentrációs táborokat még a háború előtt hozták létre, elsősorban a politikai ellenzék, és nem a zsidók számára.

Az emigránsok az európai zsidóság megsemmisítését igyekeztek a náci politika általános koncepciójaként értelmezni, amivel az áldozatokat és az elkövetőket egy platformra helyezték, mondván, a zsidók és a németek egyaránt Hitler áldozatai voltak; mások még ennél is tovább mentek, és aszimmetrikus viszonyt alakítottak ki a zsidók és a németek között, ahol a zsidó tragédia alárendelt szerepet kapott, mert súlyosabbnak ítélték a Németország hírnevén esett csorbát. „Mit tett az antiszemita politika a német emberekkel?” – kérdezte 1943 októberében az SDP orgánuma, a *Neue Volkszeitung*, New Yorkban. A szerző maga válaszolt a költői kérdésre, mondván, hogy Hitler politikáját nem lehet elhelyezni a német történelemben, ez a politika a nemzet megszégyenülése, és rettenetes károkat okozott, mert úgy mutatja be a németeket, mint akik testületileg támogatták Hitlert, így a világon emberek milliói lettek Németország ellenségei. Lemoshatatlan szégyenfoltot hagyott Németország történelmén, súlyos és hosszan tartó szégyennel terhelte meg az ország nevét. Úgy tűnik azonban, hogy a német szenvedés és a visszavonhatatlanul beszennyezett hírnév kiemelése nem hagyott helyet a zsidók szenvedése iránti valódi empátiának, mert a szerző következtetése egyértelmű:

Amit Hitler a zsidókkal tett, az rettenetes. De amit a zsidókkal szemben elkövetett, azt követte el a németekkel szemben is. Nem kevesebbet, és, ahogy a jövő talán megmutatja, talán többet is.

Az efféle állítások olvastán az embert megdöbbenti egyrészt a szerző érzéketlensége, másrészt a *Neue Volkszeitung* szerkesztőjének taktikai képzetlensége. Elképesztő, hogy egyikük sem vette észre: azzal, hogy a német szenvedéssel akarták beárnyékolni a zsidó szenvedést, elmosták a különbséget az elkövető és az áldozat között, és ezzel a sérülést sértéssel tetézték. Az efféle érzéketlenség nem volt kivétel. Megtalálható az SPD vezetője, Albert Grzesinski háború utáni írásaiban is, aki a zsidók Spanyolországból történt kiűzetését a németeknek keletről való kiűzetéséhez hasonlította.

A zsidó sajtó csatlakozott az általános szkepticizmushoz, amellyel a politikai emigránsoknak a háború utáni Németországra vonatkozó újjáépítési terveit fogadták. A londoni *The Left News* 1943. márciusi számában megjelent cikkben például Berl Locker cionista vezető értékelt az emigrációban élők programját, különösen azokat a reményeket, amelyeket a Hitler utáni Németország gyors átnevelése iránt tápláltak. Locker szerint ezek egyszerűen fantazmagóriák. Szerinte egyértelmű, hogy a „másik Németország” nem volt képes ellenőrizni a porosz militarizmus hagyományait a múltban, és nem lesz rá képes a jövőben sem. Ráadásul, mondta, a német ifjúság nevelése a Harmadik Birodalomban a faji arroganciára és a totalitarianizmus iránti szervilitásra épült, és az efféle nevelést nem lehet a német vereséggel automatikusan kitörölni. Ezért a fiatal generáció nem fogadná el a száműzetésből visszatérő szocialista vezetés uralmát.

A kritika több volt annál, mint az emigránsoknak a háború céljával és a szövetségi politikával kapcsolatos elképzeléseinek és a politikai funkciókra vonatkozó terveinek megkérdőjelezése. A zsidókat különösen az a tény nyugtalanította, hogy az újjáépítési tervek többsége nem említette, miként kompenzálnák a megmaradt zsidóságot az őket ért tragédia miatt. A *Yiddisher Kemfer* még szándékosságot is feltételezett, amikor az emigránsok újjáépítési terveit kritizálta, mondván, hogy minimalizálják a zsidók ellen elkövetett bűnöket, illetve alig utalnak azokra:

Mielőtt a jövővel foglalkoznának, a tisztességes németeknek reflektálniuk kell arra, hogy mi okozta a jelen helyzetet; mi vezetett ahhoz, hogy több százezren vettek részt a tömeggyilkosságokban? Mielőtt a jövővel foglalkoznának, van még egy befejezetlen ügyük ötmillió zsidóval és ezernyi más nemzetből való civillel szemben. A tisztességes német csendben marad, és ha megszólal, először Auschwitzról és Treblinkáról beszél, és nem Németország újjáépítéséről.

Ráadásul az emigrációban élő szociáldemokraták ragaszkodtak ahhoz, hogy nincs radikális különbség a zsidók üldöztetése és a Harmadik Birodalom egyéb áldozatait ért rossz bánásmód között, és csak annyit tettek, hogy a zsidók polgári jogainak for-

mális restaurációját javasolták. Ezt az álláspontot hivatalosan Hans Vogel képviselte, amikor a Zsidó Világkongresszus 1943 októberében és novemberében megkereste, és állásfoglalást kért tőle arra vonatkozólag, hogy milyen zsidópolitikát folytatnak majd a Hitler utáni Németországban. Vogel megismételte, hogy az SDP alapvető hozzáállása a zsidókérdéshez, amennyiben ezt Németországban kell megoldani, Hitler antiszemita politikája miatt sem változott. Egy demokratikus Németországban Hitler bukása után a párt követelni fogja a náci rendszer zsidóellenes megkülönböztető törvényeinek eltörlését és a Németországban élő zsidók teljes jogegyenlőségét. Amennyiben az új, demokratikus Németország olyan helyzetben lesz, hogy kompenzálni tudja a hitleri diktatúra áldozatait az őket ért szenvedésekért, akkor ez a kompenzáció kiterjed mindazokra, akik politikai vagy vallási meggyőződésük, illetve faji hovatartozásuk miatt károsultak. Azt azonban hozzátette, hogy ennek a politikának a sikere nem kizárólag a német munkásmozgalomtól függ, hanem attól is, hogy a német zsidók milyen magatartást tanúsítanak.

Azoknak a német zsidóknak, akik visszatérnek Németországba, politikai és gyakorlati magatartásukkal világossá kell tenniük, hogy egynek érzik magukat a német emberek haladó és demokratikus erőivel.

Végül, a zsidó szervezetek és a német politikai emigránsok közötti viszony még feszültebb lett, amikor a szabad világban élő zsidók nemzeti öntudatra ébredtek. A zsidókérdés megoldására a cionista utat választották, míg a szocialista emigránsok vezetése továbbra is, hagyományosan, fenntartásokkal viseltetett a cionizmussal szemben. 1944 januárjában Haim Berman, a palesztinai *General Federation of Jewish Labor* vezetője válaszolt Hans Vogelnek a „Német szocialisták nemzetközi politikája” című 1943. október 23-án kiadott manifesztumára. A manifesztum négy pontban foglalta össze a nemzetközi együttműködés szükségességét és a fasizmus gazdasági alapjának összeűzését, majd, *inter alia*, kijelentette:

Becsületbeli kötelességünknek tartjuk, hogy minden erőnkkel támogassuk a jövő szabad Németországát abban, hogy jóvátegye a hitleri Németország által más népeket sújtó igazságtalanságokat.

Szocialistaként, mondta Berman, a manifesztumnak mind a négy pontjával egyetért. Zsidóként azonban hiányol egy ötödik pontot. Az a kijelentés, hogy „a jövő Németországa becsületbeli kötelességének érzi, hogy minden erejével jóvátegye a hitleri Németország igazságtalanságait”, abszolút nem helyénvaló, mert a zsidók megsemmisítése több egyszerű „igazságtalanságnál”. Berman hangsúlyozta, hogy a

nácik megszállta Európában a zsidóktól elrabolt javakat a túlélők között kell szétosztani. Mivel csak maréknyi zsidó élte túl a háborút, azt követelte, hogy minden ilyen jóvátételt adjanak át a cionista mozgalomnak, hogy azt Palesztinában a megmaradt zsidók rehabilitálására és letelepítésére fordíthassák. Arra, hogy ebből az Amerikai Egyesült Államokban élő SPD-emigránsok mennyit voltak hajlandók elismerni, Vogel Bermannak adott válaszából és a *Neue Volkszeitung*ban megjelent cikkéből következtethetünk:

Az elmúlt évek szörnyűségeinek ismeretében a zsidókérdésre nemzetközi megoldást kell találni. Ez egyike a legsürgetőbb kérdéseknek, amellyel a munkásmozgalom nemzetközi testületének foglalkoznia kell, és meg kell fogalmaznia a konkrét megoldást.

Ezt Vogel már négy hónappal korábban szinte pontosan ugyanígy megírta Kubowitzkynak. A szocialista emigráns szervezetek közül csak egy volt, amelyik támogatta a cionista kezdeményezést és deklarációban állt ki az antiszemitizmus elleni harc mellett; ez pedig egy apró, befolyással alig rendelkező csoport, a Független Szocialisták Csoportja volt Svédországban.

Fordította Vándor Judit